

A NEMZETKÖZI EMBERI JOG DISZKRÉT BÁJA

ÖTVENÉVES AZ EMBERI JOGOK EGYETEMES NYILATKOZATA

Ha a nemzetközi kapcsolatok rendszerének átalakulását normatív módon, az állam szerepe megváltozásának szempontjából vizsgáljuk, aforisztikusan tömörítve a dolog lényege a *Machtsstaat* transzformációja *Rechtstaat*-tá. Ennek a folyamatnak el nem hanyagolható, lényeges állomása az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának elfogadása az ENSZ Közgyűlésében, 1948. december 10-én. Eredetileg csupán nemzetközi nyilatkozatról volt szó, francia javaslatra került az elnevezésbe az egyetemes jelző. Ez a változás azért jelentős, mivel a nemzetközi az angolban és a franciában lényegében államközit jelent, az Egyetemes Nyilatkozat megfogalmazás tehát egyértelműen kifejezi, hogy a jogok nem az azt elfogadó államoktól erednek. Ez a természetjogi indíttatás egyébként a preambulumban is egyértelműen tetten érhető, hiszen abban elidegeníthetetlen jogokról van szó. A jogállamiság szempontjából döntő jelentőségű az emberi jogok nemzetközi ügyévé válása, és ennek elismerése – vagy legalábbis az elismerés kezdete – is az Egyetemes Nyilatkozat elfogadásához kapcsolható.

Az Egyetemes Nyilatkozat elfogadása egybeesett a hidegháború legsötétebb korszakának kezdetével. Ezt a momentumot azonban kár lenne túlértékelni, és az emberi jogok nemzetközi védelmét elválaszthatatlanul összekapcsolni az ideológiai szembenállás és a politikai feszültség korszakával. Ily módon ugyanis az emberi jogokkal összefüggésben az ENSZ-ben, vagy később az EBEÉ keretében történeteket nem láthatjuk többnek, mint egy újmódi politikai fegyver alkalmazásának – a támadásnak és a védekezésnek – történéseit. A probléma ezzel kapcsolatban nem csupán az, hogy lebecsüljük a nemzetközi együttműködés kétségtelenül töredékes eredményeit, de egyszerűen értelmetlennek látjuk azok hidegháború utáni fenntartását is. Ezáltal pedig értékeket rombolnánk le, továbbá kiütnénk a nemzetközi jog egyik jelentős irányzatának tengelyét, amely azon túl, hogy konstatálja az egyén és az államközi normatömeg közvetlen kapcsolatát, az államnak mint a nemzetközi jog alanyának elengedhetetlen ismérvévé kívánja avatni az emberi jogok védelmét.

Az emberi jogok nemzetközi védelmének és a hidegháborúnak az összekapcsolása azonban más összefüggésből is szemlélhető, és ezt közép- és kelet-euró-

pai perspektívának is nevezhetjük. Ezekben az államokban demokratikus politikai rendszer híján az emberi jogok kérdése a múltban külső, diplomáciai ügyévé vált. Joggal tehető fel a kérdés, hogy nem volna-e itt az ideje, hogy a rendszerváltozás eredményeként Európa ezen felében is az élővé vált alkotmányjog és jogvédő intézményei foglalkozzanak az emberi jogokkal; a nemzetközi jog és a diplomácia pedig, ha nem is teljesen, de szálljon ki a játékból, elismerve, hogy szertartásai és ikonográfiája azért kétségtelenül hasznos. Nos, ehhez a kérdéshez nyilvánvalóan társítható az a feltételezés, hogy egy igazi demokrácia – hagyjuk el, hogy itt Közép- és Kelet-Európában melyik ország és milyen mértékben ‘igazi’ demokrácia – nem szorul külső ellenőrzésre, amely egyébként is csak komplikálja a dolgot, hiszen egy legfelsőbb bírósági végső döntés ellen ad panaszjogot. A válasz erre a dilemmára legalábbis kettős. Az egyéni panasz rendszerét Nyugat-Európában évtizedekig olyan államok működtették, amelyekben az alkotmányjog nagyon is normatív módon irányította a politikai folyamatokat, és ennek ellenére lehetővé tették, hogy a maguk fölé emelt testületek elmarasztalják őket. Ilyen módon történt ugyanis közöttük a politikai kultúra közvetítése,¹ amelyet nem jogi forradalmárok, hanem főként óvatos értelmezők végeztek.

Ha a kört tágítjuk és a nem demokratikus politikai rendszerben élő – és nem csupán közép- és kelet-európai – államokat is a vizsgálat körébe vonjuk, a szoros értelemben vett emberi jogi diplomácia is hasznos lehet. Nyilván így látta ezt Szaharov, amikor száműzetéséből visszatérhetett Moszkvába, avagy az az amerikai diák, akit rongáláson fogtak, de végül nem kapta meg a neki járó valamennyi korbácsütést egy távol-keleti városállamban. Valószínűleg megkérdőjeleznék a kulturális relativizmust Ruhallah Rowhani iráni férfi is, akit, mivel bahái hitére térített egy muszlim nőt Iránban, halálra ítélték és kivégeztek.² Ezek persze egyedi és triviális példák, és szembeállíthatók azon milliók esetével, akik tömeggyilkosság áldozataivá váltak az elmúlt évtizedekben, és geopolitikai okokból esetleg még csak szót sem emeltek értük. Megemlíthető az is, hogy Csernyenko és Ceausescu is publikált könyvet az emberi jogokról – persze hozzátéhetjük, milyen jelentős dolog, hogy erről a témá-

ról érezték úgy, hogy íratiuk kell valamit és nem mondjuk a kertészkedésről. Az alapvető probléma egyébként nem az, hogy a nemzetközi akciókra, ha végbemennek, miért kerül sor, hanem az, hogy más, gyakran még inkább égbekiáltó esetekben miért nem kerül rájuk sor. Ha Haitin igen, Libériában miért nem és így tovább.

A hidegháború elmúltával a demokratikus és a diktatórikus államok ellentéte az emberi jogok védelmét illetően elsősorban a kulturális relativizmus³ vagy imperializmus, illetve az univerzalizmus vitájaként jelenik meg. Ugyanaz a történet két ellentétes narratívában elmesélve: a kulturális különbségek tisztelete kizárja vagy nem zárja ki az egyetemes emberi jogok számonkérését. A kulturális relativizmust elméleti síkon enyhíti az a sok intellektuális erőfeszítés, amely arra irányul, hogy bizonyítsa: az emberi jogok eszméje nem áll távol az iszlám, a hinduizmus és számos más, nem euro-atlanti szellemi, vallási irányzattól. Politikai síkon, a kulturális relativizmus a modern technika, illetve a nyugati tudatipar emancipáló hatása, illetve az értékközponitú külpolitikai nyomás eredményeként gyengül.⁴ Az univerzalizmust intellektuális értelemben lazítja a posztmodern ironia, annak felismerése, hogy az emberi jogi kultúra által dominált planetáris közösséghez tartozás érzése egyszerűen túl veszélyes az emberiség többsége számára,⁵ míg politikai síkon enyhíti és elnézővé teszi a geopolitikai alapú barátság. Ilyen módon jöhet létre a kiegyenlítődség.

AZ EGYETEMES NYILATKOZAT ELFOGADÁSA

Az Egyetemes Nyilatkozat az emberi jogi tárgyú, nagy történeti deklarációk sorába illeszthető, azzal az el nem hanyagolható különbséggel, hogy a XVIII. század végén született szövegeket nemzeti keretekben fogadták el, míg a XX. század közepén született textus az államok közösségének elaborátuma. A Pennsylvániai Nyilatkozatot (1776), a Marylandi Nyilatkozatot (1776), a Massachusetts-i Nyilatkozatot (1780), a New Hampshire-i Nyilatkozatot, a francia Ember és Polgár Jogainak Nyilatkozatával (1789) együtt az abszolutizmus önkénye provokálta, az Egyetemes Nyilatkozat kiadását pedig a náci barbarizmus. Az, hogy melyik az erősebb motiváció, csak naiv kérdés lehet, a viszonylag ritkán alkalmazott *lettre de cachet*-k, a királyi parancsok, amelyekkel Franciaországban bírósági eljárás nélkül lehetett valakit életfogytig börtönben tartani, aligha hasonlíthatók össze a „végső megoldással”.

Az emberi jogok nemzetközi védelme nem az Egyetemes Nyilatkozat elfogadásával kezdődött. A

XVI–XVII. században a spanyol nemzetközi jogi iskola tagjai, különösen Vitoria és Suarez arról vitakozott, hogy Amerika őslakóinak vannak-e elidegeníthetetlen jogai, amelyeket a spanyol gyarmatosítóknak is tiszteletben kell tartaniuk. A vesztfáliai béke 1648-ban kimondta a reformált és a katolikus vallás egyenjogúságát. A XIX. században a nemzetközi jog eltiltotta a rabszolgaságot, és védte az idegenek jogait.

A két világháború között, noha a Népszövetséghez kapcsolódóan létezett a kisebbségi jogok védelmi mechanizmusa, és a mandátumrendszer is bizonyos jogok érvényesülését jelentette az ott élők számára, az emberi jogok átfogó nemzetközi garantálására nem került sor. Ez annál is inkább magyarázatra szorul, mivel az ehhez szükséges nemzetközi szervezeti háttér – maga a Népszövetség – már létezett. A magyarázat részben politikai, részben jogi jellegű. Ami a politikát illeti, a korszak nagyhatalmai nem voltak érdekeltek egy ilyen rendszer kiépítésében. Nagy-Britannia és Franciaország nagy gyarmattartó hatalmakként feloldhatatlan dilemmával kerültek szembe: ha az emberi jogi együttműködés hatályát kiterjesztik függő területeikre, felgyorsítják az elszakadáshoz vezető politikai emancipációt, ha viszont gyarmati klauzulával kizárják azokat ebből, demokratikus reputációjukat gyengítik. Az Egyesült Államok a faji szegregáció következtében komoly támadási felületet kínált, és egyébként is, külpolitikáját alapvetően az elzárkózás határozta meg. A náci Németország, a Szovjetunió és a fasiszta Olaszország pedig – eufemisztikusan fogalmazva – nem volt az emberi jogok barátja.

A nemzetközi jogban a két világháború között általánosan elfogadott álláspont volt, hogy az emberi jogok kérdése az államok belső joghatósági körébe tartozik. A főszabályt kivételként erősítették meg az ilyen tárgyú nemzetközi egyezmények. A jogi helyzet és a Népszövetség működése határainak illusztrálására álljon itt egy jellemző történet.⁶ 1933-ban egy zsidó származású német állampolgár, Franz Bernheim panasszal fordult a Népszövetség Tanácsához Németország ellen az 1922. évi német–lengyel szerződés megsértése miatt. Bernheim a szerződésnek azokra a cikkelyeire hivatkozott, amelyek az 1922 után Németországhoz tartozó Felső-Sziléziában biztosították a kisebbséghez tartozó személyek jogait. Bernheim 1931 és 1933 között Felső-Sziléziában élt, és a vállalat, amely alkalmazta, 1933 áprilisában – valamennyi zsidó alkalmazottjához hasonlóan – elbocsátotta. A panasz a német–lengyel szerződésbe ütközőnek minősítette az egész Németországban, így Felső-Sziléziában is bevezetett faji diszkriminációs jogszabályokat. A Népszövetség Tanácsában a német delegátus arra hivatkozott, hogy Bernheim, tekintettel születésére és életkörülményeire, nem tekinthető felső-szi-

lézianak, így nincs joga panaszt előterjeszteni. A lengyel delegátus úgy foglalt állást, hogy noha jogi szempontból csupán a felső-sziléziai helyzettel foglalkozhatnak, a tanácsnak legalábbis erkölcsi joga van, hogy a zsidókkal szembeni bánásmódot egész Németország tekintetében kifogásolja. A vita megoldására jogászbizottságot állítottak fel, amely elmarasztalta Németországot, persze csupán Felső-Szilézia tekintetében. A tanács ezt az elmarasztalást finomította és megállapította, hogy csupán a helyi, alárendelt – tehát nem az országos – hatóságok követtek el jogalkotási hibát, és felhívta őket annak a kijavítására. Néhány hónappal később a Népszövetség Közgyűlésének VI. Bizottságában vita folyt a diszkrimináció kérdéséről, ahol Franciaország, Görögország és más államok képviselői arra a következtetésre jutottak, hogy a kisebbségeket az államon belül akkor is védeni kell, ha nem a nemzetközi szerződések által kijelölt területen élnek. A francia javaslatot Németország megvétózta, majd néhány nappal később kilépett a Népszövetségből.

A történet legfőbb érdekessége az a mai szemmel bizarr jogi megoldás, hogy az emberi jogok általános védelme híján a nemzetközi közösség csupán az állam területének egy része tekintetében fejtette ki álláspontját. A jogi helyzetből az is következett, hogy Németország a faji diszkrimináció állami politika rangjára emelésével csupán etikai normákat sértett.⁷

A jogi környezet megváltozásában alapvető jelentősége volt az ENSZ Alapokmányának, amely alpnorma rangjára emelte az emberi jogok tiszteletben tartását, és éppen ennek kifejtésére született meg az Egyetemes Nyilatkozat.

A Nyilatkozat előkészítése mindössze két esztendőig tartott. Abban, hogy ilyen hamar kidolgozásra került, nyilván jelentős szerepe volt annak, hogy az államok tudták: nemzetközi jogilag nem kötelező formában, ENSZ közgyűlési határozatként fogadják el. A munkában jelentős szerepet vállalt Roosevelt elnök özvegye és a francia René Cassin.⁸ A kidolgozás során az államok képviselői között az ENSZ-ben folytatott vita megelőlegezte a hidegháborús korszak emberi jogokkal kapcsolatos egyet nem értését. Talán a nemzetközi egyéni panaszos eljárás megengedhetőségének kivételével valamennyi fontos elvi kérdés már ekkor exponálódott.

Élénk vita folyt az Egyetemes Nyilatkozat irányultságáról. A Szovjetunió lényegében a nácizmus elítélését tekintette volna a fő célnak, míg a nyugati államok a barbarizmusra történő utalás mellett nem a múlt, hanem inkább a jövő felé tekintő szöveget kívántak elfogadni. A Szovjetunió szerette volna, ha a nyilatkozat magában foglalja a népek önrendelkezéshez való jogát, a gyarmattartó nyugati hatalmak azonban ezt politikai

okokból megakadályozták, arra hivatkozva, hogy az egyéni jogokat összefoglaló szövegbe nem illeszthető be egy kollektív alanyhoz társított jog. A Nyugat azt hangsúlyozta, hogy csupán a polgári és politikai jogok deklarálására van szükség, hiszen csak ezek kényszeríthetők ki bírói úton. A gazdasági, szociális kérdésekről viszont választások útján kell döntenie, tudniillik a polgárok eldöntik, hogy az ezekben eltérő álláspontot valló pártok közül melyiket juttatják hatalomra. A Szovjetunió és akkor már ENSZ-tag szövetségesei a gazdasági, szociális és kulturális jogok alapvető jellegét hangsúlyozták, és azt, hogy ezek megléte elengedhetetlen a polgári és politikai jogok tényleges gyakorlásához, illetve, hogy végrehajtásukat ellenőrizni kell. Összezsaptak a vélemények a tulajdonhoz való jog tárgyában is, az egyéni és a társas tulajdonlás viszonyát illetően. A Szovjetunió – valószínűleg a nyugati államokban folyó 'osztályharc' kiéleződésére számítva – olyan javaslatokkal állt elő, hogy vegyék fel a nyilatkozat szövegébe a zsarnoksággal szembeni ellenálláshoz, vagy az utcai demonstrációkhoz való jogot. A szovjetek határozottan állást foglaltak a kisebbségek kollektív jogai és az egyenlőség alapelve mellett. Éles konfrontációra került sor a politikai jogok lehetséges korlátozásával kapcsolatban is. A Szovjetunió és szövetségesei azt szerették volna elfogadtatni, hogy ezeket a szenzitív jogokat korlátozni lehessen a fasizmus, a háború elleni küzdelem és a társadalmi haladás érdekében, illetve, hogy az emberi jogokat az egyes államokban a nemzeti politikai és jogrendszer keretében, azzal összhangban kell gyakorolni.

A vita eredményének mérlege kedvezőbb volt a Nyugat számára, hiszen az önrendelkezési jog, illetve a kisebbségi jogok nem kerültek be a szövegbe, a tulajdonhoz való jog kapcsán pedig kompromisszumot találtak. A gazdasági, szociális és kulturális jogok a polgári és politikai jogoknál kisebb terjedelemben ugyan, de a Nyilatkozat részévé váltak. A fasizmus szó szerinti említését és elítélését mint fő célt, illetve a politikai jogok társadalmi rendszerhez kötését a nyugati államok visszautasították. Így a Szovjetunió és szövetségesei 1948. december 10-én tartózkodtak a szavazástól. Így járt el Dél-Afrika és Szaud-Arábia is, ezen államok a fehérek és feketék, illetve a nők és férfiak közötti egyenlőséget nem fogadták el.

Az Egyetemes Nyilatkozat jellegét, illetve ideológiai gyökereit illetően természetjogi, individualista, komunitárius és államnacionalista hatásokat mutat. Természetjogi alapokra utal az egyenlő és elidegeníthetetlen jogok említése a preambulumban; individualista jellegét mutatja az egyén mint kizárólagos jogalany; komunitárius, hiszen magában foglalja a szociális jogokat, valamint azt, hogy az egyénnek kötelességei vannak a közösséggel szemben; és államnacio-

nalista, mivel az állam egységét esetleg megkérdőjelező jogokat, így a kisebbségek jogait, vagy az önrendelkezéshez való jogot nem tartalmazza.⁹

AZ EGYETEMES NYILATKOZAT KÖTELEZŐ EREJE

Amint erről már volt szó, az Egyetemes Nyilatkozatot az ENSZ közgyűlési határozat formájában fogadta el. Az elképzelés az volt, hogy ezt a jogilag nem kötelező dokumentumot két nemzetközi jogi szerződés követi. Egy a szubsztantív jogokról, és egy másik az előbbiek végrehajtásának ellenőrzésére szolgáló mechanizmusokról. Végül 1966-ban, két külön egyezségkormány született a polgári és politikai jogokról, illetve a gazdasági, szociális és kulturális jogokról; mindkettő tartalmazza a végrehajtásával kapcsolatos eljárásokat is.

Az a tény, hogy az Egyetemes Nyilatkozat nemzetközi jogilag kötelező egyezményekkel együtt alkotja az emberi jogok nemzetközi törvényét – az elnevezés az angol Jogok törvényéből ered – nem értékeli le az elsőként elfogadott szöveget. Ennek két fő oka van. Egyrészt az Egyetemes Nyilatkozat olyan jogokat is magában foglal, amelyek nem szerepelnek az egyezségkormányokban, ilyen például a tulajdonhoz vagy az asylumhoz való jog, illetve az állampolgárságtól való önkényes megfosztás tilalma; másrészt vannak olyan államok, amelyek nem részes felek az Egyezségkormányokban.

Az előbbiek miatt tehát indokoltnak tartom az Egyetemes Nyilatkozat kötelező erejének vizsgálatát. Ha természetjogi alapon közelítjük meg a kérdést, és az Egyetemes Nyilatkozatot kodifikált természetjognak tekintjük, akkor a kötelező erő ezen alapul.

Ha az Egyetemes Nyilatkozat kötelező jellegét a nemzetközi jogon *belül* próbáljuk igazolni, megítélésem szerint három lehetőség érdemel különös figyelmet. Az első szerint az Egyetemes Nyilatkozat kötelezi azokat az államokat, amelyek az ENSZ Közgyűlésében megszavazták azt, vagy egyetértésüket később kifejezték. Második lehetőségként merül fel, hogy az Egyetemes Nyilatkozat az általános szokásjog részévé vált és ezért kötelező. Felvetődik továbbá, hogy az Egyetemes Nyilatkozat az ENSZ Alapokmány emberi jogok tiszteletben tartására vonatkozó alapszabályának autentikus értelmezése.

Az első érvelés, úgy vélem, nem fogadható el, mivel az Egyetemes Nyilatkozatra szavazó, illetve amellettt később állást foglaló államok abban a tudatban jártak el, hogy egy ENSZ közgyűlési határozatról van szó, amely az Alapokmány értelmében jogilag nem kötelező. Egyébként is, ilyen módon *valamennyi* köz-

gyűlési határozat kötelező erejének problémája felvetődik.¹⁰

Az Egyetemes Nyilatkozat szokásjogi jellege egyrészt az államok alkotmányai, emberi jogi tárgyú törvényei, illetve nemzetközi dokumentumai útján lenne igazolható. Ez utóbbira jó példa az ENSZ 1968-ban Teheránban tartott emberi jogi konferenciájának határozata, amely kifejezetten megállapította, hogy az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata kötelezettségeket hoz létre a nemzetközi közösség tagjai számára.¹¹ Ha azonban ezt az álláspontot fogadjuk el helyesnek, aligha tudjuk megállapítani a kötelező erő kezdetét, hiszen például amikor az ötvenes évek elején a nyugati hatalmak figyelmeztették Magyarországot, hogy az Egyetemes Nyilatkozat megsértéseként értékelik a kitelepítési intézkedéseket, aligha állíthaták, hogy a Nyilatkozat néhány év alatt már a szokásjog részévé vált.

Megítélésem szerint a harmadik megközelítés a helyes: az ENSZ Alapokmánya ugyanis elmulasztja tisztázni, hogy mi is a tartalma az 55. és az 56. cikkeknek, amikor arról beszél, hogy az ENSZ elősegíti az emberi jogok egyetemes tiszteletben tartását, illetve, hogy a tagok külön és együttesen az ENSZ-szel együttműködve, lépéseket tesznek ugyanezen cél elérésére. Tekintettel arra, hogy az Egyetemes Nyilatkozat az ENSZ egyik főszervétől ered, az autentikus jelleg nem kérdőjelezhető meg.

NEMZETKÖZI JOG ÉS BELSŐ JOG

A nemzetközi jog, ahogyan egy kitűnő magyar művelője, Faluhelyi Ferenc nevezte annak idején, valójában államközi jog – államok alkotják, főként maguk számára. Amióta a nemzetközi jog az emberi jogokról, illetve arról is beszél, olyan nyelven szól, amely nem csupán a nemzetközi hatalom technikusai számára érthető. A nyelv ugyan absztrakt, a politikai implikációk kapcsán még az elemi vita sem zárható ki: a hetvenes években nagy tekintélyű amerikai és nyugat-európai jogászok állították egy kifejezetten ennek a kérdésnek a megvitatására összehívott konferencián, hogy a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségkormányának tényleges végrehajtása igenis elképzelhető egypártrendszerű államban. A nemzetközi jog valóban *kodifikálja* a természetjogot, korlátozza az állami szuverenitást, legitim minőségi tesztet állít a meghatározott terület és népesség felett uralkodó bürokráciák elé, de aligha iktatja ki az adott állam közreműködését¹² a végrehajtásban. Az alkotmány rendelkezésére, a nemzetközi jog belső jogforrásban iktatására vagy az Alkotmánybíróság, illetve a legfelsőbb bíróság döntésére van szükség ahhoz, hogy az

emberi jogi tárgyú nemzetközi jog a rá hivatkozó személy esetében hatályosuljon, nem is szólva a belső jogvédelmi mechanizmus részleteiről.

Ez azonban semmit sem von le az emberi jogokra vonatkozó nemzetközi szabályozás értékéből. Nem csupán az előbbieken jelzett funkciók betöltését, illetve a politikai kultúra közvetítését nem gátolja meg, de elvileg azt is biztosítja, hogy egy új emberi jog közvetlenül nemzetközi szinten szülessék meg.

JEGYZETEK

1. Valki László szerint: „Felmerül a kérdés: hova lehetne sorolni az *emberi jogokra* vonatkozó nemzetközi jogi normákat? (...) Nos, ezen a területen a nemzetközi jog sajátos funkciója érvényesül, amelyet William Coplin nyomán a *politikai kultúra közvetítésének* lehetne nevezni. Egy ilyen típusú szabályrendszer elfogadása – pontosabban elfogadtatása – az államok minél nagyobb számával, elsősorban azt a célt szolgálja, hogy a magasabb politikai kultúrával rendelkező államok fejlettebb jogintézményei fokozatosan alkalmazást nyerjenek a kevésbé fejlettekben is. Emellett azonban az azonos színvonalon álló jogrendszerek között is létrejön bizonyos egymásra hatás, hiszen az emberi jogokról szóló szerződések kölcsönösen hozzájárulnak a belső szabályozás tökéletesítéséhez. Minden állam jogrendszerében lehetnek ugyanis olyan elemek, amelyek átvétele még a legfejlettebb államok számára is előrelépést jelent.” Valki László: *A nemzetközi jog társadalmi természete*. Budapest, KJK, 1989. 156–157. o.
2. Lásd erre *HVG* 1998. augusztus 15. 80. o.
3. A dolog lényege annak tagadása, hogy az „ember” létezik. Joseph de Maistre annak idején így írt: „Az 1795-ös alkotmányt – mint elődeit is – *az ember* számára készítették. A világban azonban nincsen ilyen létező. Láttam életem során franciákat, olaszokat, oroszokat stb.; Montesquieu jóvoltából azt is tudom, *hogy lehet valaki perzsa*. Az *ember*-rel viszont életemben sohasem találkoztam, ha létezik, számomra ismeretlen.” Maistre-t idézi Isaiah Berlin: *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből*. Budapest, Európa 1996., 144. o.
4. John Vincent írja a külpolitikai gondolkodás változásának illusztrálására: „A realista Henry Kissinger egyre többször és többször utal az emberi jogokra és ez azért van, mert a nemzetközi kapcsolatok nyelvét nem csupán a hozzá hasonlókat határozzák meg. Lehet, hogy ez csak kis változás a megfigyelhető magatartásában, de lényeges.” John Vincent: *The Place of Theory in the Practice of Human Rights*. In: Christopher Hill és Pamela Beshoff (szerk.): *Two Worlds of International Relations*. London, Routledge, LSE, 1994. 31. o.
5. Richard Rorty: *Human Rights, Rationality and Sentimentality*. In: Micheline R. Ishay (szerk.): *The Human Rights Reader*. London, Routledge, 1997. 264. o.
6. Antonio Cassese: *Human Rights in a Changing World*. Philadelphia, Temple University Press, 1990. 18–21. o.
7. Cassese rámutat, hogy éppen ezek a normák jelentették az államok civilizált együttélésének posztulátumait (Cassese i.m. 21. o.).
8. A tevékenységéért 1968-ban Nobel békedíjat kapott René Cassin szerepéről az előkészítésben viták folynak. Lásd erre: Tony Evans: *Human Rights: A Reply to Geoffrey Bert*. *Review of International Studies*. Vol. 17. No. 1. January 1991, 87–94. o.
9. Cassese komunitárius helyett egyértelműen szocialista hatásról ír. (Cassese i. m. 42. o.) Ez nem teljesen indokolt, hiszen például a gazdasági, szociális és kulturális jogok proklamálása nem csupán a szocialista ideológiával hozható kapcsolatba.
10. Véleményem szerint az ENSZ Közgyűlése határozatainak normái csak annyiban kötelezőek jogi értelemben – legalábbis közvetlenül az elfogadást követően –, amennyiben a nemzetközi jog egy tradicionálisan elismert forrásában is megtalálható. Igaz, hogy ha minden egyes közgyűlési határozatot a jogi kötelező erő szempontjából egyedileg és részleteiben kell mérlegelni, az bizonyos mértékig gyengíti a normatív szabályozásban rejlő előreláthatóságot, hiszen nyilvánvaló, hogy az értelmezés eredményét illetően jelentős eltérések lehetnek.
11. *American Journal of International Law* 63. 1969., 674. o.
12. Bragyova András így ír: „Arra a következtetésre jutunk tehát, hogy az állam emberi jogi kötelezettsége a nemzetközi jogban – függetlenül annak minden különleges vonásától – önmagában még nem alapozhatja meg az egyén emberi jogi követelését a pozitív jogban. Mindez természetesen annak a senki előtt rejtve nem maradó ellentmondásnak a következménye, amely az állam nemzetközi jogra alapított kötelezettsége és annak tartalma között meglehetősen szembeötlő. Az állam kötelezettségének jogosítottja a nemzetközi jogban – mindaddig, amíg azt annak fogjuk fel, ami ma valóban, vagyis az államok „közötti” jognak – egy másik állam lehet vagy esetleg egy nemzetközi szervezet, miközben az emberi jogi kötelezettség igazi jogosítottja az egyes ember. Ahhoz viszont, hogy az egyes ember a pozitív jog alapján jogosultságok alanya lehessen elkerülhetetlen a pozitív, belső állami jog közreműködése, ebben viszont a nemzetközi kötelezettség lehetséges jogosultjának, a „másik” államnak (vagy esetleg nemzetközi szervezetnek) nem jut hely. Ezt az ellentmondást kívánja áthidalni az az elmélet, amely az egyén nemzetközi jogalanyiságát (valójában inkább „jogosítottságát”) kívánja megalapozni.” Bragyova András: *Alapozhatók-e az emberi jogok a nemzetközi jogra? (Avagy pótolhatja-e a nemzetközi jog a természetjogot?)* In: *Állam és Jogtudomány* XXXII 61–4. (1990) 110. o.